ISSN 1312-2142

СЧЕТОВОДНА ПОЛИТИКА

НОВИ ПРИНЦИПИ И ПОДХОДИ В СЧЕТОВОДСТВОТО

Списание за прилагане на международните счетоводни и одиторски стандарти в България

ПЪРВО ПРЕДСТАВЯНЕ НА МЕЖДУНАРОДЕН СТАНДАРТ ЗА ФИНАНСОВИ ОТЧЕТИ ЗА МАЛКИ И СРЕДНИ ПРЕДПРИЯТИЯ

ОПРЕДЕЛЯНЕ НА СПРАВЕДЛИВАТА СТОЙНОСТ НА ФИНАНСОВИТЕ ИНСТРУМЕНТИ И НА ДЕРИВАТИВИТЕ ПРИ ПОСЛЕДВАЩОТО ОЦЕНЯВАНЕ

ПРОМЕНИ В МСС 20

ИНВЕСТИЦИИ В ИНТЕЛЕКТУАЛНИЯ КАПИТАЛ

ПРОЯВИ НА МОДЕРНА ОРГАНИЗАЦИЯ И СЧЕТОВОДСТВО В ДЕЙНОСТТА НА ВЪЗРОЖДЕНСКИТЕ ФИРМИ В ТЪРНОВО ПРЕЗ XIX В.

7-8 | 2009

ТЕСТ ЗА ПРОВЕРКА НА ЗНАНИЯТА ПО МСФО

Прояви на модерна организация и счетоводство в дейността на възрожденските фирми в Търново през XIX в.

Доц. д-р Иван Русев

През 1934 г. при проучвателска работа в архива на Търновската митрополия известният наш историк проф. Иван Снегаров попада на интересен ръкопис — Кондика на Елинското училище в Търново. Кондиката е подвързана с корици, обвити в кожа, хартията е *„белезникава, грапава и тънка с воден знак лъв или марка FFA"*[1]. Това е главната сметководна книга на училището, водена в периода от 1819 до 1844 г. Още в самото начало на ръкописа с дата 8 януари 1823 г. и скрепено с подписа на търновския владика Иларион Критски е отбелязано решението на училищното настоятелство *„...всяка година да се проверяват сметките на училището, които да се водят прилежно в настоящата Кондика, за да се виждат винаги и приходите, и разходите на училището и да е видно паричното му състояние и искаме и пресветите наши наследници да продължават по същия начин, за да помнят вовеки"* — послание към потомците, разкриващо големия смисъл на счетоводството! По-нататък из текста се споменава за *„нарочна сметководна книга"* (т.е за допълнителен счетоводен регистър, вероятно по-детайлно воден) и още неколкократно се потвърждава практиката *„да се проверява задължително всяка година сметката на училището според повсеместно добре пазения ред"*. Училищното настоятелство има свой счетоводител — човекът, който най-вероятно води Кондиката. През целия период длъжността се из-

пълнява от безспорно вещия в тази дейност Димитриос Протопапа, а впоследствие (от 1827 г. насетне) до него под годишните баланси започва да се подписва и търговецът Евстати хаджи Николов Селвели (*Евстатиос х. Николау*), известен най-вече като съдружник в крупната търновска търговска фирма *„Никола Минчоолу & Евстати Селвели и дружие"*.

Тази завидно добра счетоводна култура, демонстрирана от търновци още през първата половина на XIX в., се допълва от познанията им по двустранно записване, широко прилагани при воденето на Кондиката. Ето само един пример, отразяващ размера и начина на набавяне на средствата за заплатата на *„Пасхалис"* (Паскал) — един от първите учители в школото.

По отношение на владеенето и прилагането на модерното двустранно счетоводство очевидно търновци са по-компетентни и понапред в своето интелектуално развитие от ескиджумайци, след като Църковната кондика на Ески Джумая (Търговище) от 1818-1882 г. е водена само аплографически — т.е. по методите на простото едностранно счетоводство[2]. А това е една от важните предпоставки за просперитета на търновските възрожденски търговци и на техните фирми — просперитет, особено ясно документиран през втората и третата четвърт на XIX в.

За утвърждаването на Търново като развит търговски център през Възраждането допринасят както средновековните традиции, така и подобрените през епохата условия за търговска дейност. След откри-

Сметка на Пасхалис

да дава	*да зема*
В годината 1819 септември 1 се договори кир Пасхалис общ учител с годишна заплата гр. 400: и остана в училището до 1821 г. юни 1, сиреч двайсет и един месеца, и следва да вземе заплата..... гр. **700**: и за други негови разходи..... гр. **28**	гроша пари общия учител **389:** взе от кир Димитриос Протопапа от 1819 г. септември 1 до 1820 август 29 **71:** още от хаджи Параскевас октомври 28 **230:** още от протосингела Дионисиос 1821 май 15 **38:** още от хаджи Статис и замина от училището
728	***728***

ването на Долния Дунав за европейското корабоплаване в началото на 30-те години на XIX в. и засилването ролята на дунавските пристанища в региона, Търново се превръща в главно средище на стоки, доставяни от пристанищните центрове Свищов и Русе и от просперящите в стопанско отношение подбалкански и балкански селища. Именно река Дунав е главната транспортна артерия, която свързва Търново и другите градове в северните български територии с Централна и Западна Европа. За нуждите на търговското общуване с европейските пазари в Търново е открита телеграфна станция, а назначеният в нея телеграфист отлично владее френски език[3].

Възрожденските търновски търговци прилагат търговската модерност във всичките нейни познати през епохата прояви — **търговското сдружаване (фирмата), двустранното счетоводство, търговската кореспонденция, търговската марка, търговският печат, застраховките** и т.н.

Интересно изследване за възрожденските търновски търговци правят Цветана Генчева и Татяна Кънчева. Те проучват биографиите (образование, професионална и обществена реализация) на 145 търговци от Търново от XIX в. и в резултат на направения обзор се стига до важни изводи и обобщения, които *„обясняват"* присъствието на явлението търговска модерност във *„възрожденско"* Търново. Оказва се, че почти всички търговци са завършили основно образование в родния си град, една част от тях получават търговско образование в Одеса, Петербург, Букурещ, Цариград, Прага, Виена, Манчестър, о-в Халки, Ватвил (Швейцария) и др., а 17 дори завършват специализирани търговски училища и академии. Завидно добра е езиковата подготовка на търновските търговци — 78 души владеят от един до няколко чужди езика (турски, румънски, френски, немски, руски, английски, сръбски, чешки, унгарски и т.н.)[4].

Двадесет и осем търновски търговци поддържат самостоятелно или в съдружие кантори в 18 града в чужбина: Цариград, Виена, Букурещ, Брашов, Галац, Смирна, Верона, Милано, Цюрих, Манчестър, Лайпциг, Берлин, Хамбург, Прага, Париж, Марсилия, Будапеща и Одеса[5]. Търновци отварят свои кантори във Виена (Евстати Селвели, хаджи Минчо хаджи Цачев, Димитър хаджи Ничов, братята Сава и Никола Паница, братя Киселови, Атанас Михайлов и Паскал Паскалев, Тодор Чаев в съдружие с Христо Стоянов и др.). Те търгуват още във Франция и Ита-

лия (Илия Стоянович, Иван Карагьозов, Ганьо Астраджиев и др.), в английския Манчестър (братя Лефтерови и др.) и т.н.[6]

Търговската марка като специален отличителен знак, чието начало на правната й регламентация е поставено във Франция с кралски едикти през XVIII в., се прилага у нас за първи път именно през възрожденската епоха. В началния етап на Възраждането търговската марка представя производителя, а не услугата. Поради слабо развитото фабрично производство и преобладаващата посредническа търговия през XIX в. в Османската империя липсват ясни критерии за изготвяне на търговската марка. Първите опити за определяне на такива датират от третата четвърт на века и то под влияние на френското търговско право. Търновските търговци и фирми са едни от пионерите у нас в използването на търговските марки. Сведения за такива се съдържат в **счетоводните документи** на търговските къщи *„Н. Минчоолу & Е. Селвели и дружие"* и *„Тодор Василев и Сие"*. В описа на стоките, предназначени за износ през Свищовското пристанище, *„Н. Минчоолу & Е. Селвели и дружие"* използва търговските марки „STS" (до 1855 г.) и „M&S" (след 1855 г.), а през 1875 г. *„Тодор Василев и Сие"* изпраща стоки през Варненското пристанище, обозначени със знаците: „B&C", „SC.C" и „McB"[7].

Печатите в Османската империя се появяват след реформите през 1834 г., свързани с преустройството на държавния апарат. Задължително се изисква от всички съсловия и структури да имат свои лични и фирмени печати, съдържащи името, професията, града и съсловната принадлежност[8]. Тези нови промени веднага засягат и търговското съсловие, при което мотивите за използване на печати се допълват с още един, може би най-съществения — необходимостта за обозначаване присъствието на пазара по собствен, кратък, ясен и силно забележим начин.

Съобразно своята художествена украса личните и фирмените печати на търновските възрожденски търговци могат да бъдат групирани в три категории: лични печати с украса, повлияни от образците на възрожденската глиптика от 30-те — 50-те години на XIX в.; лични и фирмени печати, използващи символи и мотиви от възрожденската глиптика, но и заимстващи от новите идеи в европейското изкуство; фирмени печати (появяват се през 70-те — 80-те години на XIX в.), чиито пояснителни текстове и украса са съобразени изцяло с новите европейски изисквания. Печатите на търновци са изработвани както в местни ателиета, така

и в чужбина. Те са доказателство, че търновските майстори владеят до съвършенство техниката на металореза, ползват различните видове шрифтове, че имат информация за западноевропейската графика и графичното изкуство от 70-те години на XIX в., че са запознати с църковното книгопечатане в Русия и със сфрагистиката в Западна Европа. Като качество *„търновските"* изделия не се различават от печатите, изработени в ателиетата в Цариград, Букурещ, Виена и Прага. Печатите на *„възрожденско"* Търново показват още, че покрай редовните си контакти с европейските пазари местните търговци отлично познават най-модерните изисквания в тази област, поради което поръчките им са съвсем конкретни и ясни. Личните и фирмените печати на търновските търговци са неделима част от новата градска култура у нас[9].

Също под влияние на зачестилите връзки с Европа търновските възрожденци широко прилагат **търговското сдружаване**. Включените в споменатото по-горе изследване 145 търговци от Търново от XIX в. изграждат или участват в над двадесет търговски фирми. Сред големите търновски възрожденски фирми трябва да се споменат: *„Г. Кисимов"* (през 1861 г. фирмата изнася кожи във Виена и Лайпциг за няколко хиляди гроша), *„Братя Е. Паница"* (създадена през 1863 г.), *„Никола Минчоолу & Евстати Селвели и дружие"* (предшествана от съдружието на х. Минчо х. Цачев и Евстати Селвели), *„Хаджи Славчо х. Паскалев"* (създадена през 1849 г., а през 1858 г. преструктурирана в *„Хаджи Славчо х. Паскалев и синове"*), *„Тодор Василев и Сие"*, *„Михаил Михайлов и сие"*, *„Братя Киселови и внуци"* (фирмата е основана през 1881 г. във Виена, но съдружниците й работят активно още през 70-те години) и др.[10]

При осъществяването на търговските контакти с Централна и Западна Европа търновските търговци и фирми разчитат на посредничеството на други български фирми, сред които са и някои от най-крупните по онова време: търговските къщи на Радославови и на Д. Станчев в Свищов; братя Георгиев във Варна; Паскал Кантарджиев в Букурещ; братята Христо и Евлоги Георгиеви в Букурещ и в Браила. Чрез тях от Търново се изнасят кожи, кожени изделия, медни съдове, селскостопански продукти, бубено семе, коприна, а се внасят бакалски стоки, сол, бакър, желязо, произведения на европейската промишленост и др.[11]

Търновското търговско дружество *„Хаджи Минчо и Селвели"* (*„Хаджи Минчо хаджи Цачев и дружие"*, *„Н. Минчоолу & Е. Сел-*

вели и дружие") е основано през 1841 г. от хаджи Минчо хаджи Цачев и Евстати хаджи Николов Селвели и в своето съществуване до 1866 г. преминава през два основни периода на дейност. Първият период е до 1855 г., когато основни съдружници са хаджи Минчо хаджи Цачев — търговец, закупчик и събирач на данъка върху добитъка, и търговецът Евстати хаджи Николов Селвели. Дружеството е събирателно, като по-голямата част от дяловия капитал принадлежи на х. Минчо. През 1843 г. фирмата открива своя кантора във Виена[12].

През 1855 г. х. Минчо х. Цачев умира и неговото място в дружеството е заето от зет му хаджи Никола хаджи Димов Минчев (Минчоолу) — крупен търговец на кожи. Започва вторият период. С цел подобряване работата и разширяване търговските връзки с чуждите пазари в началото на 1856 г. фирмата създава свои постоянни търговски представителства във Виена и в Цариград — главните търговски центрове за връзки с чужбина. През същата 1856 г. х. Николи Минчоолу се установява в столицата на империята, където освен със съдружеските ангажименти се заема и с активна обществена дейност — той е един от най-ревностните защитници на българската кауза в църковно-националните борби в годините на техния епилог[13]. Междувременно са привлечени нови съдружници във фирмата: Атанас Михайлов — съдружник в търговската кантора във Виена (1860—1866 г.), Иванчо Радювич-Търновлията — издигнал се от търговски чирак до съдружник и главен представител на фирмата в централата в Търново (1858-1864 г.), Маринов — съдружник в представителството в Цариград (1858 г.).

Търновското търговско дружество внася предимно манифактурни стоки (обикновен памучен плат, басми, хасета, памучни прежди, вълнени платове, готови мъжки и дамски модни дрехи, ризи, одеала, конци, шалове и др.), железни, месингови и други изделия, колониални стоки, а изнася зърнени храни, вълна, сурова коприна, мас, мед, четина, различни видове кожи от домашни и дивечови животни и други. Фирмата поддържа търговски контакти с Австрия (посредством нейните главни индустриални и износни центрове и пазарища: Виена, Триест, Пеща и други), с Англия (Лондон и Манчестър), с Влашко (Браила, Галац, Гюргево), със Сърбия (Белград), с Русия (чрез Варненското пристанище, чрез букурещки търговци и комисионери или чрез Стефан Д. Тошкович в Одеса), с Цариград и с почти всички по-големи градове в империята,

особено с тези в българските земи: Русе, Свищов, Видин, Лом, Плевен, Враца, Ловеч, Севлиево, Габрово, Стара Загора, Плевен, Ямбол, Търговище, Сливен и др. Важно е да се отбележи, че в българските селища *„Н. Минчоолу & Е. Селвели и дружие"* ползва услугите и посредничеството главно на утвърдени търговски фирми, очевидно припознавайки в тях най-надеждните си партньори: Апостол и Алеко Костадинови, Александър Шишманов, Цвятко Радославов (в Свищов); съдружниците Димитър Селвели (брат на Евстати), Стоян Попов и Славчо Радювич (брат на Иванчо), фирмата *„Петър Сакеларов и син"* (Русе); Станчо Арнаудов, Андрея Хесапчиев (Габрово); *„Драгни Иванов Куюмджиоглу и братя"* (Търговище); братя Георгиеви (Варна).

Своя разцвет *„Н. Минчоолу & Е. Селвели и дружие"* достига към 1860-1861 г., когато капиталът им нараства на 1 153 960 гроша — внушителна сума, осигуряваща им чиста печалба в размер на 743 960 гроша. По онова време фирмата дирижира целия вътрешен пазар в българските земи на север от Балкана. Впоследствие обаче тя изпада в несъстоятелност поради несъбрани кредити и поради лошото стопанисване на стоки и на пари от страна на Иванчо Радювич. Към края на 1864 г. и началото на 1865 г. фирмата напълно се разпада, а основните съдружници изтеглят дяловия си капитал. През 1865-1866 г. търговските представителства все още съществуват, но за кратко и като самостоятелни фирми.

Фирмата *„Н. Минчоолу & Е. Селвели и дружие"* е красноречив пример за модерно търговско поведение на българския възрожденски пазар. Доказват го не само приоритетните й контакти с други търговски дружества, а и цялостната й организация — дейността на канторите, воденето на редовна кореспонденция и на двустранно счетоводство, използването на акредитиви, полици, осъществяването на комисионни сделки, поръчителство и пр. Най-редовна е фирмената кореспонденция с търговци от Браила, Измаил, Болград и Кишинев. Следва да се спомене и използването на фирмени печати, най-ранният известен сред които датира още от 40-те — 50-те години на XIX в.[14]

Печатите на търновската фирма *„Н. Минчоолу & Е. Селвели и дружие"* позволяват да се проследят промените, които настъпват в нейната структура и организация. Участието й на европейския пазар налага използването в тях и на текстове, написани на латиница. Те са изработени в различни местни (търновски) и чужди ателиета и са дело на майстори гравьори, които

отлично владеят техниката на металореза. Тези печати могат да се разглеждат не само като исторически свидетелства, а и като произведения с художествена стойност[15].

Счетоводната документация на търновската фирма се води по двустранния (диплографски) метод, като за уменията на съдружниците в тази област, по-специално за тези на Евстати хаджи Николов Селвели, косвено потвърждение е вече споменатото негово участие (още от 1827 г.) в списването на Кондиката на Елинското училище в Търново (1819-1844 г.) — един от най-ранните паметници и извори на модерното счетоводство у нас. Впоследствие Евстати е един от двамата *„счетоводители"* на училищното настоятелство. И тъй като той е по-младият от двамата *„счетоводители"* (другият *„кир Димитриос Протопапа"* е определен за *„пълномощен епитроп"* още от началото), то едва ли буди съмнение, че по онова време — през 30-те — 40-те години на XIX в., именно Евстати води Кондиката и приключва равносметките.

Търговската къща *„Тодор Василев и Сие"* е създадена в Търново през 1863 г., първоначално с участието само на търговеца на манифактурни стоки Тодор Василев, но впоследствие се разширява, открива представителства в Русе и в столицата Цариград и привлича като съдружници други търговци: Тодор Атанасов (от 1869 г.), от 1874 г. търговски представител на фирмата в Русе става Георги Мартинов, а в Цариград — Ганчо Цанков. *„Тодор Василев и Сие"* е събирателно търговско дружество с ясно регламентирани договорни отношения и равно дялово участие на основните съдружници. Прилага напълно модерна организация на дейност — сключване на търговски договори, стриктно водене на **счетоводството**, архивиране на търговската кореспонденция, използване на акредитиви, полици, комисионни сделки, употреба на търговски марки и на фирмени печати (различни за различните офиси и периоди, някои от тях с текст на латиница), изготвяне на финансови отчети за получените стоки, направените разходи, цените и промяната в курса на турската лира и т.н.[16]

Централният офис е този в Търново и се ръководи от Тодор Василев, а представителството в Цариград е главният доставчик на вносните стоки, получавани от Виена, Манчестър, Букурещ, Загреб, Галац, Одеса и др. То ги пренасочва към вътрешността на страната чрез Варненското пристанище и търговския посредник Сава Георгиевич и чрез представителството в Русе. *„Тодор Василев и Сие"* използва партньорството и посредничеството на множество фирми,

български и чужди, включително и на едни от най-крупните по онова време: братя Гешови и братя Георгиеви (с тяхно посредничество получава стоки от Манчестър), *„Трумбев и Яни"*, *„Гарабет Кеоркчоолу и Сие"*, *„Токов и Бърнов"*, *„Сенекерим и Манукиян"*, *„Кирияк Хаджопуло и дружие"*, *„Жан Хирес Демирдиен и Абрахамиан"*, *„Ананиади и Ко"* и др. Срещу комисиона цариградският офис посредничи при изпълнението на определени доставки на други търговски фирми в Търново и Русе. Дружеството поддържа собствени помещения (маази) в Търново, Русе, Цариград и Търговище и търгува още в градовете Варна, Разград, Враца, Свищов, Тутракан и Оряхово. По време на руско-турската война (1877-1878 г.) представителството в Цариград е закрито и е заменено с нова кантора, открита в Букурещ (в края на 1877 г.). След Освобождението (1878 г.) фирмата внася стоки предимно от Манчестър, Виена и Хамбург. Тя установява контакти и с чешкото дружество *„За търговско и промишлено единение на южните славяни"*. *„Тодор Василев и Сие"* прекратява дейността си през 1887 г.[17]

В търговската дейност на търновската възрожденска фамилия Михайлови също откриваме множество примери за модерно търговско поведение[18]. Братята Стефан, Тодор, Атанас и Алекси и синовете на Стефан (1789-1869 г.) — Михаил, Никола и Евстати, са инициатори и участват в създаването на няколко търговски фирми, изградени според вече утвърдената през епохата практика на базата на близките роднински връзки: *„Стефан Михайлов и сие"*, *„Стефан Михайлов и син"* и *„Михаил Михайлов и сие"* с кантори в Манчестър, Виена, Цариград и Търново. Дейността на тези дружества обхваща един продължителен период от време, започващ през 1831 г. и продължаващ до края на XIX в. Именно през 1831 г. е създадена първата фирма — *„Стефан Михайлов и сие"*, с представителства в Манчестър и Търново. Тя, както и следващите, представляват събирателни дружества. През 1850 г. в дейността на фирмата е привлечен най-големият син на Стефан — Михаил. Това води до преструктуриране на дружеството и неговото преименуване — *„Стефан Михайлов и син"*. Разкриват се още две нови постоянни представителства — в Цариград и във Виена. Михаил Михайлов закупува стоките в Манчестър (главно памучни преди) и ги изпраща във Виена и Цариград, а от османската столица чрез морските и речните пристанища те пристигат в Търново, откъдето Стефан ги разпределя към вътрешността на страната. Михаил трай-

но отсяда в Манчестър, а бащата Стефан — в Търново, където в управлението на централния офис и на магазина му помага Тотю Габровничанина. Тотю води **счетоводните книги** и търговската кореспонденция на фирмата.

След смъртта на Стефан Михайлов (1869 г.) дружеството се преструктурира в *„Михаил Михайлов и сие"* с участието на съдружниците: Михаил Михайлов (останал в Манчестър), тъста на Михаил — Никола Щърбаков (завеждащ кантората в Цариград), и Тотю Габровничанина (управител на търновския офис и магазин). През 1869-1870 г. управител на дюкяна в Цариград е по-малкият брат Никола Михайлов (1846-1872 г.). Впоследствие във фирмата се включва и най-малкият от братята — Евстати.

За успешната и модерно-организирана дейност на търговските дружества, създадени от търновската фамилия Михайлови, спомагат доброто образование и езиковата подготовка на членовете на фамилията — Стефан владее турски и английски езици, Михаил учи в търновските взаимно и класно училища и ползва английски, немски и френски езици, Никола завършва гръцкото училище в Арбанаси, след това получава средно образование в Европа, владее турски и английски езици, а Евстати завършва *„Робърт колеж"* в Цариград и право в Софийския университет. В професионалната подготовка и реализация се откроява Михаил Михайлов (1834-1910 г.), който 30 години (от 1850 до 1880 г.) живее и работи в Манчестър. Той отлично владее и използва модерното счетоводство и кореспонденцията, акредитивите, полиците, комисионните сделки и т.н. Михаил е един от спомоществователите на *„Търговското ръководство ..."* на Мелас-Гранитски (1858 г.). През 1882 г. постъпва на работа в Пловдивския съд, а по-късно се преселва в София, където близо 30 години е чиновник в Българската народна банка.

В модерната съдружеска търговия се включва и Атанас — един от братята на Стефан Михайлов. През 1860-1866 г. Атанас е съдружник в търговската кантора във Виена на *„Н. Минчоолу & Е. Селвели и дружие"*. На 1 март 1866 г. отново във Виена заедно с търговеца манифактурист Паскал Паскалев той създава нова фирма под името *„Михайлов и Паскалев"*. Това е амбициозно замислено събирателно дружество, прилагащо договорните отношения, модерното счетоводство, търговската кореспонденция и пр. Започва дейността си с 60 000 гроша начален капитал, от които 40 000 гроша са вложени в брой от Паскал Паскалев, а 20 000

гроша са *„дадени на кредит според търговските тефтери"* от Атанас Михайлов. Учредителният договор на дружеството регламентира и най-малките детайли в неговата бъдеща дейност. В разпределението на годишната печалба се приспадат разходите за оборудването на кантората във Виена (очевидно те са значително перо) и натрупаната 6% лихва върху първоначалния капитал (Атанас Михайлов получава 1200 гр., Паскал Паскалев — 2400 гр.), след което чистата печалба се разпределя на равни части. Предвижда се откриване на постоянно фирмено представителство в Галац или Браила под управлението на Атанас, а Паскал поема управлението на виенската кантора. Дейността на дружеството, което според учредителния договор трябва да работи пет години[19], най-вероятно обаче остава нереализирана, тъй като много скоро Атанас Михайлов се разболява и умира (1869 г.).

Фирмата *„Михайлов и Паскалев"* е пряко свързана с дейността на търновското семейство Паскалеви (Хаджипаскалеви) с главен представител хаджи Славчо Хаджипаскалев (1810-1893 г.) — един от най-крупните и изявени стопански дейци в града (а и в българските земи въобще) през XIX в. Той започва работа като кожухар при баща си, после е самостоятелен майстор, а по-късно търговец, лихвар, предприемач и индустриалец. Още през първата половина на XIX в. х. Славчо организира широко манифактурно производство и налага изключителен контрол върху продукцията на табашкия и кожухарския еснаф в Търново и района. Изпраща на Узунджовския панаир по 130-150 коли кожухарска стока, което съставлява основната част от годишната продукция на еснафа, оценявана общо на 200 коли. От 1840 г. ежегодно излага своя стока на прочутия Лайпцигски панаир. Х. Славчо е баща и дългогодишен търговски партньор на споменатия по-горе Паскал Паскалев.

Със своя безспорен авторитет, с участието си в множество стопански и обществени инициативи, с големите си *„завоевания"* на занаятчийското, търговското и банкерското поприща х. Славчо привлича интереса както на съвременниците си, така и на следващите поколения. Животът му е изпълнен със случки и събития — *„огледало"* на две епохи, възрожденската и следосвобожденската, които много скоро започват да се разнасят от уста на уста като поучителни *„легенди"*. Именно това дава основание на инж.-арх. Георги Козаров през 1934 г. в няколко публикации да пресъздаде най-интересните моменти от живота и стопанската

дейност на този голям българин и на неговото семейство[20].

Публикациите на Козаров и запазените архивни документи представят х. Славчо Хаджипаскалев като човек, който приема новото, модерното, но не винаги безрезервно, не винаги му се доверява изцяло. Той го прилага по свой специфичен начин. Понякога това противоречиво отношение *„произлиза"* не толкова от самия хаджи Славчо, а е плод на интерпретациите на Козаров, направени в покъсно време, което е доказателство за не винаги лесния път на търговската модерност на *„българска почва"*, дори тогава, когато тя вече е доказала своята потребност. Ето и някои конкретни примери, придружени с цитати от публикациите.

Започваме с **търговското сдружаване**, за което трябва да се подчертае, че х. Славчо Хаджипаскалев го прилага широко в своята дейност. На 27 ноември 1849 г. той основава търговска къща *„Хаджи Славчо х. Паскалев"* със седалище в Търново и с обект на дейност: износ на суровини, табашка и кожухарска стока, внос на манифактурни стоки и готова кожухарска продукция. Фирмата ползва посредничеството на търновските търговци Димитър Селвели, братя Паница и Георги Киселов, които имат кантори във Виена, и чрез тях тя се превръща в главен доставчик на сурови и обработени кожи на австрийския пазар. През 1850 г. х. Славчо създава временно съдружие с търговци от Босна и Херцеговина, като изкупува от тях табашка стока (агнешки, ярешки, зайчи, лисичи и дивечови кожи), която продава в Германия на Лайпцигския панаир[21].

От 1858 г. до 1871 г. е вторият етап в дейността на търговското дружество, създадено и ръководено от търновския търговец. Всъщност през 1858 г. фирмата е преименувана на *„Хаджи Славчо х. Паскалев и синове"* и е преструктурирана, включвайки като постоянни членове синовете на х. Славчо Паскал и Михаил[22]. Запазени са счетоводните баланси на фирмата за периода 1860-1862 г., откъдето е видно, че реализираните приходи от събрани търговски кредити възлизат на 55 094,10 турски лири[23].

Към 1871 г. хаджи Славчо Паскалев разполага със свободен капитал от 250 000 турски лири. В периода 1872-1878 г. търговската къща на *„Хаджи Славчо х. Паскалев и синове"* продължава своята дейност, въпреки че търпи сериозни финансови загуби в условията на засилващите се националноосвободителни движения на Балканите. Междувременно х. Славчо се насочва към лихварството и банкерската дейност. В навечерието на

въстанията от 1875 и 1876 г. банката на х. Славчо Паскалев понася загуби от нелоялни клиенти на стойност 100 000 турски лири[24].

Фирмата *„Хаджи Славчо х. Паскалев и синове"* създава мрежа от търговски партньорства, като особено плодотворно е двадесетгодишно й сътрудничество (от 1860 до 1880 г.) с търговската и банкерска фамилия Думба във Виена. Интерес представляват дългогодишните професионални взаимоотношения с търновската фирма *„Н. Минчоолу & Е. Селвели и дружие"* и по-специално с нейната кантора във Виена[25]. Предполага се, че дружеството *„Михайлов и Паскалев"*, в което се включва Паскал, големият син на х. Славчо, е създадено именно от търговската къща *„Хаджи Славчо х. Паскалев и синове"*, за да се избегне посредническата роля на другите фирми във вносно-износната търговия[26]. В началото на 1877 г. търновската търговска къща разкрива свои филиали във Виена и Цариград, където основна роля играят синовете Паскал и Михаил. Те изкупуват памучни прежди и текстилни изделия от търговските борси във Виена и Лондон[27].

Отношението на х. Славчо към търговското сдружаване, както и начинът, по който той избира своите съдружници, са образно представени в разказа на Г. Козаров по следния начин: *„Дядо Хаджия* [х. Славчо Хаджипаскалев] *искаше ли с някого пък да върши обща съдружническа работа, при случай му подаваше ябълка или круша за ядене, и внимаваше как последната ще бъде разрязана и подадена. Ако желаещият обща работа разреже ябълката и му подадеше по-голямата половина, той го смяташе за прахосник, глупав. Дадеше ли му по-малката половина – държеше го за егоист, а за съдружник вземаше само оня, който разрязваше ябълката на две равни половини и подадеше на дяда Хаджия едната"*[28].

Благодарение на контактите си с европейските пазари х. Славчо Хаджипаскалев е един от първите български търговци, които използват **застраховките**. Той редовно застрахова стоката си, но въпреки това понякога търпи големи загуби. През 1872 г. неговата фирма понася огромни щети при транспортирането на обработени кожи кордовани за Виена. Напълно изгаря кораб със стока за 100 000 турски лири, а застрахователите му изплащат едва половината[29].

Може би именно тези разочарования понякога в срещата с модерното, с *„европейското"* принуждават х. Славчо да е по-резервиран, често сдържан и консервативен. Впрочем такава е и обкръжаващата го среда. Доказва го следният

случай. През 1864 г. започва преустройство на търговските магазини в Търново по европейски образец. Профилираната занаятчийска продукция трябва да се замени със смесени стоки, но множество търновски търговци, сред които и х. Славчо, са противници на тези нововъведения[30].

Не така обаче стои въпросът със **счетоводството**, в която област х. Славчо Хаджипаскалев безрезервно приема модерното. Счетоводният регистър (тефтерът), воден по двустранния метод, е превърнат в *„свещена книга"* за търговеца. Това отношение е засвидетелствано по ясен и категоричен начин в разказа на Козаров.

До към 1850 г. х. Славчо работи, без да използва записи (т. нар. *„темесюци"*) — т.е. на доверие, но впоследствие, тъй като отслабва търговското доверие, той прибягва до тези необходими средства за водене на сметките си. Най-често за заемите взема 12% годишна лихва, рядко 15%. След Освобождението лихвата пада на 8-9%[31].

По време на смутните събития през руско-турската война (1877-1878 г.) х. Славчо е многократно обиран в дома си. Той става жертва на голям и сензационен за времето обир, отразен във възрожденския печат, загубите му от който възлизат на 6 000 *„наполеона"* и 12 000 рубли. Във връзка с един от тези зачестили обири х. Славчо разказва интересни обстоятелства, които потвърждават ревнивото му отношение към воденето на търговско-счетоводната документация: *„... в касата си пари не държа* — заявява х. Славчо на крадците — *а само търговски тефтери, а за тях имаме двойни ключове, една от които държи сина ми х. Паскал. При правене сметки, събираме се със сина си и с двата ключа отваряме касата с тефтерите, инак касата не се отваря"*[32].

И още за счетоводството на х. Славчо през погледа на Г. Козаров: *„Тефтерите си е сам завеждал, без двойно и американско счетоводство* [противно на твърденията на автора запазените счетоводни документи показват, че х. Славчо използва двустранното записване], *като на лявата му страна с гръцки писмена е записвал имената на длъжниците, даденият им заем и уговорената лихва, а на дясната страна — изплащаните суми. Той* [тефтерът] *е стоял винаги заключен в касата, а се е изваждал само при записване дадени суми и уравнение на сметки. Дядо Хаджия по стопанска дейност, особено по търговски похват и банкерска преценка е служил и служи и до днес за пример между стопанските съсловия в Търново и Търновско"*[33].

„...И въпреки тая грамадна стопанска и обществена дейност, той [х. Славчо] *бе: търговец без кантора, банкер без банка; човек на труд и спестовност – вършеше всичко сам в скромна еснафска одая и една тъмна стаичка – само с една маса и един тефтер! Той бе с широк замах и ръка: работи и живя, като оставяше и другите да живеят! ...*", завършва статията си за х. Славчо Хаджипаскалев инж.-арх. Г. Козаров, родом сливенец, но живял в София, един от организаторите на голямото национално честване на 100-годишнината на българската индустрия през 1934 г.

БЕЛЕЖКИ

1. Снегаров, И. Друг Търновски църковен кодекс (за училища, енорийски църкви и манастири). — Годишник на Софийския университет, Богословски факултет. Т. XVIII, кн. 2, 1940-1941, С., 1941.

2. Виж и сравни с: Ескиджумайска (Търговищка) църковна кондика 1818-1882. Съставител, редактор и автор на встъпителните студии **Йорданка Петкова**. С., 2006.

3. Минчева, Т. Към въпроса за пазарите, панаирите и търговските връзки на търновци през Възраждането. — Сб. *„Панаири, пазари, тържища в българските земи. Доклади и съобщения от Национална научна конференция, проведена в Търговище на 17 ноември 2003 г."*, В. Търново, 2004, с. 170, 172, 175.

4. Генчева, Цв., Т. Кръстева. Опит за социологическо проучване на търновските търговци през XIX в. — Сб. *„Панаири, пазари, тържища в българските земи. Доклади и съобщения от Национална научна конференция, проведена в Търговище на 17 ноември 2003 г."*, В. Търново, 2004, с. 201-202.

5. Пак там, с. 203-204.

6. Минчева, Т. Към въпроса за пазарите ..., с. 175.

7. Атанасова, Св. Регистрация и употреба на търговските марки през втората половина на XIX в. Законова регламентация. — Сб. *„Панаири, пазари, тържища в българските земи. Доклади и съобщения от Национална научна конференция, проведена в Търговище на 11-12 май 2006 г."* (под печат). Изказвам своята благодарност на Светла Атанасова от Регионален исторически музей — В. Търново, която бе така добра да ми предостави свои публикации (някои от които все още под печат) и материали по темата за търновските възрожденски търговци и търговски фирми.

8. Рошковска, А. Българска възрожденска глиптика. 1993, с. 86-90.

9. Атанасова, Св. Особености в украсата на личните и фирмените печати на търновските търговци от втората половина на XIX в. — Известия на Регионален исторически музей — Русе. Т. 9, 2005, с. 291-298.

10. Генчева, Цв., Т. Кръстева. Опит за социологическо проучване ..., с. 202, 205-213.

11. Минчева, Т. Към въпроса за пазарите ..., с. 174.

12. ТД *„Държавен архив"* — Велико Търново, Ф. № 82 К — „Търговска фирма *„Никола Минчоолу & Евстати Селвели и дружие"* — Велико Търново. Фондът е обработен от проф. Виржиния Паскалева. Виж още: **Паскалева, В.** Икономическото проникване на Австрия у нас от тридесетте години на XIX в. до Кримската война. — ИПр, Г. XII, кн.2, с. 23-48; **Русев, И.** Фирми и манифактури в Сливенско-Котленския район през Възраждането. В. Търново, 1996, с. 121-122; **Атанасова, Св.** Фирмени печати на търговска къща *„Никола Минчоолу и Евстати Селвели и дружие"* от втората половина на XIX в. — Сб. *„Панаири, пазари, тържища в българските земи. Доклади и съобщения от Национална научна конференция, проведена в Търговище на 17 ноември 2003 г."*, В. Търново, 2004, с. 186-192; **Чепкънова-Станева, Св.** Търновският търговец хаджи Николи х. Димов. — Сб. *„Панаири, пазари, тържища в българските земи. Доклади и съобщения от Национална научна конференция, проведена в Търговище на 17 ноември 2003 г."*, В. Търново, 2004, с. 193-200.

13. Чепкънова-Станева, Св. Търновският търговец хаджи Николи х. Димов.

14. Атанасова, Св. Фирмени печати ..., с. 188, 190.

15. Пак там, с. 191-192.

16. Атанасова, Св. Фирмени печати на търговската къща *„Тодор Василев и Сие"* от втората половина на XIX в. — Известия на Регионален исторически музей — В. Търново. Т. 19, 2004, с. 206-214.

17. Пак там.

18. Атанасова, Св. Търновската фамилия Михайлови в международната търговия през XIX в. — Архив за поселищни проучвания, ВТУ, 2008.

19. ТД „Държавен архив"—Велико Търново, Ф 65 К, оп. 1, а. е. 2 л. 1, 2.

20. Козаров, Г. Един крупен стопански търговец на Българското възраждане. — Българска мисъл, Г. IX, № 4-5, 1934, с. 261-278; № 6, 1934, с. 364-376; **Козаров, Г.** Родословието на семействата хаджи Славчови от гр. В. Търново. София, 1934.

21. Козаров, Г. Един крупен стопански търговец ..., с. 268; **Атанасова, Св.** Търновската фамилия Паскалеви. Стопански и обществени инициативи през XIX век —

Сб. *„Панаири, пазари, тържища в българските земи. Доклади и съобщения от Национална научна конференция, проведена в Търговище на 6 юни 2009 г."* (под печат).

22. ТД „Държавен архив"—Велико Търново, Ф 82 К, оп. 1, а. е. 15, л. 106. Цитирам по: **Атанасова, Св.** Търновската фамилия Паскалеви...

23. ТД „Държавен архив"—Велико Търново, Ф 65 К, оп 1, а. е. 46, л. 1, 2. Цитирам по: **Атанасова, Св.** Търновската фамилия Паскалеви...

24. Козаров, Г. Един крупен стопански търговец ..., с. 273-274.

25. Атанасова, Св. Търновската фамилия Паскалеви...

26. Данова, Н. История на Велико Търново. Т. 2, Велико Търново, 2000, с. 155.

27. Атанасова, Св. Търновската фамилия Паскалеви...

28. Козаров, Г. Един крупен стопански търговец ..., с. 372.

29. Пак там, с. 273-274.

30. ТД „Държавен архив"—Велико Търново, Ф 82 К, оп. 1, а. е. 63, л. 1. Цитирам по: **Атанасова, Св.** Търновската фамилия Паскалеви...

31. Козаров, Г. Един крупен стопански търговец ..., с. 272.

32. Пак там, с. 274-275.

33. Пак там, с. 277.

Отговори на теста по МСФО от стр. 36

1. — т. Б;
2. — т. Б;
3. — т. В;
4. — т. В;
5. — т. В;
6. — т. Б;
7. — т. А;
8. — т. Б;
9. — т. В;
10. — т. В.